

KLEIO

VIJFDE JAARGANG
NUMMER 2

1964

VERENIGING VAN GESCHIEDENISLERAREN
IN NEDERLAND (V.G.N.)

BESTUUR:

DRS. N. J. MAARSEN, *voorzitter; H. Ravesteijnplein 89, Rijswijk, tel. 070-98 54 02*

H. E. DE WOLFF, *1e secretaris; Het Zicht 109, Den Haag, tel. 070-66 65 06*

DRS. F. NAUTA, *2e secretaris; Mispelstraat 35, Den Haag, tel. 070-68 15 82*

DRS. D. DE BOER, *penningmeester; Pieter Lastmankade 34^{II}, Amsterdam-Z.,
tel. 020-72 17 13*

postrekening 6269 van de Twentsche Bank, Minervaplein 25, A'dam-Z.,

t.n.v. D. de Boer, onder vermelding van: contributie VGN

DRS. P. P. J. VAN CASPEL, *Drachten*

MR. DR. M. B. VAN DER HOEVEN, *Amersfoort*

MEJ. A. E. REVERS, *Amsterdam*

P. J. A. SCHWIEBBE, *Veghel*

DR. B. A. VERMASEREN, *belast met de buitenlandse betrekkingen;*

Willem III laan 36, Breda

CONTRIBUTIE: *f 12.50 per kalenderjaar, het abonnement op 'Kleio' inbegrepen;
het blad verschijnt 6 x per jaar*

LEDENADMINISTRATIE:

De ledenadministratie berust bij Mej. A. E. Revers, Tintorettostraat 13^I, Amsterdam-Z.,

tel. 020-79 77 78. Aangiften en afschrijvingen aan dit adres (zo mogelijk ook aan

*Drs. D. de Boer). Bij aangifte wordt dringend verzocht mee te delen: naam, voorletters,
eventueel titel (en soort doctoraal examen), bevoegdheid, huisadres, telefoon- en netnr.,*

adres van school van hoofdbetrekking

COMMISSIES:

ORGANISATIECOMMISSIE VOOR GESCHIEDENISDIDAKTIK

Leden: DR. P. F. M. FONTAINE / P. KLIJNSMA / A. C. BOONSTRA

Secretaresse: MEJ. DRS. E. M. FREITAG, Meander 19, Amstelveen

COMMISSIE POSTACADEMIALE FORMING

Leden: DRS. H. J. NANNEN / DRS. G. VAN ROON / MEJ. DRS. F. H. ABAS

Secretaresse: MEJ. DRS. J. G. BERFELO, Ottoburgstraat 43, Rijswijk, tel. 070-11 82 29

KLEIO

Orgaan van de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland (V.G.N.)

*Redactie: Leden: DR. P. A. M. GEURTS / DRS. H. J. NANNEN / DR. D. J. ROORDA /
G. WIJLING*

Secretaris: DRS. A. C. H. J. VAN NOORT, Oranjelaan 101, Lisse, tel. 02530-4527

*Secretaris Raad van Beheer Kleio-Didactica: G. WIJLING, Oranjeplein 8, Haarlem,
tel. 02500-13405*

Abonnement: voor leden gratis; voor niet-leden f 9.— per kalenderjaar, opgave aan

Mej. A. E. Revers, Tintorettostraat 13^I, Amsterdam-Z., tel. 020-79 77 78

*Klachten bezorging Kleio: Mej. M. J. E. Lombèrt, p/a Van Goor Zonen, postbus 290,
Den Haag of Mej. A. E. Revers, Tintorettostraat 13^I, Amsterdam-Z.*

KLEIO

Tijdschrift van de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland
(V.G.N.)

VIJFDE JAARGANG | NUMMER 2 | APRIL 1964

Commissie Postacademiale Vorming

COLLEGEDAGEN APRIL 1964

Alkmaar - 21 april

Docent: Prof.Dr. F. de Jong Edz., v. Eeghenstraat 91, Amsterdam;
tel. 020-711332.

Onderwerp: 's-middags, 4 uur: De eerste internationale.
's-avonds, 7 uur: Betekenis van generalisaties bij de weergave
van het geschiedverhaal.

Amsterdam - 21 april

Docent: Prof.Dr. C.D. J. Brandt, Breitnerlaan I^I, Utrecht; tel. 030-17826.

Onderwerp: Een nieuwe kijk op het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog?
's-middags, 4 uur: A. J. P. Taylor, The origins of the Second
Worldwar.
's-avonds, 7 uur: D. L. Hoggan, Der erzwungene Krieg.

Arnhem - 14 april

Docent: Dr. J. W. Smit, Bl. Kapelweg 101 bis ^a, Utrecht; tel. 030-27509.

Onderwerp: 's-middags, 4 uur: Het beeld der Renaissance I.
's-avonds, 7 uur: Het beeld der Renaissance II.

Den Bosch - 22 april

Docent: Dr. J. W. Smit, Bl. Kapelweg 101 bis ^a, Utrecht; tel. 030-27509.

Onderwerp: 's-middags, 4 uur: Het beeld der Renaissance I.
's-avonds, 7 uur: Het beeld der Renaissance II.

Breda - 16 april

Docent: Prof.Dr. J. C. Boogman, Karel Doormanlaan 142, Utrecht;
tel. 030-24683.

Onderwerp: 's-middags, 4 uur: Nieuwe opvattingen en beschouwingwijzen op
het gebied van de nieuwere (moderne) ge-
schiedenis.
's-avonds, 7 uur: De periode Thorbecke in nieuw perspectief.

Eindhoven - 23 april

Docent: Prof.Dr. J.C. Boogman, Karel Doormanlaan 142, Utrecht;
tel. 030-24683.

Onderwerp: 's-middags, 4 uur: Nieuwe opvattingen en beschouwingwijzen op
het gebied van de nieuwere (moderne) ge-
schiedenis.

's-avonds, 7 uur: De periode Thorbecke in nieuw perspectief.

Goes - 17 april

Docent: Prof.Dr.I.Schöffer, Middelweg 15, Wassenaar; tel. 01751-5288.

Onderwerp: 's-middags, 4 uur: De Spaanse kolonisatie in de 16e eeuw.

's-avonds, 7 uur: De invloed van de Spaanse kolonisatie op
Europa.

Groningen - 15 april

Docent: Prof.Dr. F.W.N. Hugenholtz, Julianalaan 207, Bilthoven;
tel. 03402-3820.

Onderwerp: 's-middags, 4 uur: Nieuwere opvattingen over de kruistochten.

's-avonds, 7 uur: Nieuwere litteratuur over de kruistochten.

Den Haag - 23 april

Docent: Prof.Dr. F. de Jong Edz., v.Eeghenstraat 91, Amsterdam;
tel. 020-711332.

Onderwerp: 's-middags, 4 uur: De eerste internationale.

's-avonds, 7 uur: Betekenis van generalisaties bij de weergave
van het geschiedverhaal.

Haarlem - 16 april

Docent: Prof.Dr. H.Smitskamp, Oudezijds Achterburgwal 163,
Amsterdam; tel. 020-65426.

Onderwerp: 's-middags, 4 uur: Oorzaken en achtergronden van de Tweede
Wereldoorlog I.

's-avonds, 7 uur: Oorzaken en achtergronden van de Tweede
Wereldoorlog II.

Heerlen - 21 april

Docent: Prof.Dr. A.F. Manning, Hazenkampweg 69, Nijmegen;
tel. 08800-53248.

Onderwerp: 's-middags, 4 uur: De D.D.R., binnenlandse ontwikkeling.

's-avonds, 7 uur: De D.D.R., de verhoudingen tot het buitenland.

Leeuwarden - 14 april

Docent: Prof.Dr. F.W.N. Hugenholtz, Julianalaan 207, Bilthoven;
tel. 03402-3820.

Onderwerp: 's-middags, 4 uur: Nieuwere opvattingen over de kruistochten.

's-avonds, 7 uur: Nieuwere litteratuur over de kruistochten.

Maastricht - 20 april

Docent: Prof.Dr. A.F. Manning, Hazenkampweg 69, Nijmegen;
tel. 08800-53248.
Onderwerp: 's-middags, 4 uur: De D.D.R., binnenlandse ontwikkeling.
's-avonds, 7 uur: De D.D.R., de verhoudingen tot het buitenland.

Rotterdam - 14 april

Docent: Prof.Dr. G.J.D. Aalders H.Wzn., Parkietstraat 28, Badhoevedorp; tel. 02968-2682.
Onderwerp: 's-middags, 4 uur: De slavernij in de oudheid.
's-avonds, 7 uur: Opvattingen in de oudheid over de slavernij.

Utrecht - 16 april

Docent: Prof.Dr.I. Schöffer, Middelweg 15, Wassenaar; tel. 01751-5288.
Onderwerp: 's-middags, 4 uur: De Spaanse kolonisatie in de 16e eeuw.
's-avonds, 7 uur: De invloed van de Spaanse kolonisatie op Europa.

Venlo - 27 april

Docent: Dr.R.L.Schuursma, ten Veldestr.78, de Meern; tel. 03406-1985.
Onderwerp: 's-middags, 4 uur: De voorgeschiedenis van de Amerikaanse burgeroorlog.
's-avonds, 7 uur: Vervolg; eventueel: Het geschiedbeeld via het geluid.

Zutphen - 17 april

Docent: Prof.Dr.C.D.J. Brandt, Breitnerlaan I^I, Utrecht; tel. 030-17826.
Onderwerp: Een nieuwe kijk op het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog?
's-middags, 4 uur: A.J.P. Taylor, The origins of the Second Worldwar.
's-avonds, 7 uur: D.L. Hoggan, Der erzwungene Krieg.

Zwolle - 28 april

Docent: Prof.Dr. F. de Jong Edz., v.Eeghenstraat 91, Amsterdam;
tel. 020-711332.
Onderwerp: 's-middags, 4 uur: De eerste internationale.
's-avonds, 7 uur: Betekenis van generalisaties bij de weergave van het geschiedverhaal.

Willen de kringsecretarissen zo spoedig mogelijk contact met de docent zoeken. Indien door plotselinge omstandigheden een wijziging in een datum noodzakelijk is, of een docent onverwachts uitvalt, wilt U zich dan direct in verbinding stellen met de voorzitter van de commissie postacademiale vorming, Drs. H.J.Nannen, Mispelstraat 10, Den Haag, tel. 070-393729.

* * *

WIJZIGINGEN EN AANVULLINGEN

Er zijn enkele wijzigingen en aanvullingen gekomen in het programma van de landelijke college-conferentie, te houden op vrijdag 8 en zaterdag 9 mei op de Pietersberg in Oosterbeek (zie aankondiging in Kleio 1964, jaarg. 5 no. 1, blz. 29 en 30).

8 mei

16.30 uur Aankomst en inschrijving

17.30 uur Warme maaltijd

19.00 uur Opening van de conferentie

Avondvergadering over het „Fascisme”.

Voorzitter: Prof. Dr. C. D. J. Brandt (Utrecht).

Referaat van Dr. Z. R. Dittrich (Utrecht): „Achtergronden van het „Fascisme”.

Colloquium: „Verschijningsvormen van het Fascisme”.

Deelnemers:

Drs. F. G. v. d. Poll (Middelburg): Het Fascisme in Italië.

Drs. J. G. Hegeman (Utrecht): Het Fascisme in Frankrijk.

Drs. R. L. Schuursma (Utrecht): De N.S.B.

Daarna bespreking van referaat en colloquium aan de hand van discussiepunten in discussiegroepen, waarna tenslotte de binnengekomen vragen in de plenaire zitting beantwoord zullen worden.

9 mei

8.00 uur Ontbijt

9.00 uur Morgenvergadering over „de Tolerantie in de 16e eeuw”

Voorzitter: Prof. Dr. H. Smitskamp (Amsterdam).

Referaat van Dr. H. Bonger (Oosterbeek): de ontwikkeling van de idee der tolerantie bij de „stiefkinderen van het christendom”.

Korte coreferaten:

Dr. W. Nijenhuis (Den Haag): de tolerantiegedachte bij Calvijn.

Drs. H. Wansink (Utrecht): de tolerantiegedachte in de politiek.

Dr. W. A. J. Zandbelt (Huis ter Heide): de tolerantiegedachte en het Katholicisme.

Daarna als op vrijdag.

Sluiting der conferentie.

12.00 uur Lunch.

Aanmelding uitsluitend door storting per giro van de deelnemersprijs f 11.- op girorekening ten name van de penningmeesteresse van de commissie post-academiale vorming der V. G. N. Den Haag met vermelding van het woord: collegeconferentie.

Voor verdere bijzonderheden zie men vooral het vorige nummer van Kleio.

* * *

IS DE DUITSE LITTERATUUR WEER HET LEZEN WAARD?

Na de droevige ervaringen, opgedaan tijdens vijf jaren van bezetting, en na het algemeen bekend worden van de misdaden, door Nazi-Duitsland gepleegd, is het begrijpelijk, dat velen van U er nooit meer toe komen, een modern Duits boek ter hand te nemen. Toch kunnen niet alle Duitsers - en zeker ook niet alle Duitse schrijvers - over een kam geschoren worden.

De meeste prominente Duitse schrijvers begrepen van het begin af, dat er voor hen geen plaats was in Nazi-Duitsland, zodat zij besloten te emigreren. Hier slechts enkele namen uit een zeer lange rij: Thomas, Heinrich en Klaus Mann, Bertolt Brecht, Franz Werfel, Arnold en Stefan Zweig. In Hitlers vernietigingskampen kwamen o.a. de schrijvers Carl von Ossietzky, Erich Mühsam, Georg Hermann, Theodor Wolff en Gertrud Kolmar om; vervolgd door het spookbeeld van een blijvende Nazi-heerschappij pleegden Walter Hasenclever, Kurt Tucholsky, Stefan Zweig, Jochen Klepper, Ernst Weiss, Ernst Toller en Eugen Winkler zelfmoord. Met Duitse kampen en gevangenis-sen maakten o.a. Alfred Andersch, Wolfgang Borchert, Ernst Wiechert, Ludwig Renn, Willy Bredel en Luise Rinser kennis.

Al deze namen staan garant voor werken, waaruit niet de Nazi-geest ademt. Een er van willen wij hier wat nader onder de loupe nemen, en wel het in 1963 verschenen werk van Luise Rinser: „Gefängnistagebuch” (S. Fischer Verlag). Het geeft een relaas van de ervaringen van de schrijfster in de gevangenis Traunstein in Zuid-Beieren. Er liep tegen haar bij het Volksge-richtshof in Berlijn een proces wegens hoogverraad. De oorlog was echter eerder afgelopen dan haar proces.

Eigenlijk is het boek een omwerking van een reeds in 1946 uitgegeven dag-boek. Na de tweede druk wilde de schrijfster echter niet meer, dat het opnieuw uitgegeven werd. In de eerste plaats vond zij haar eigen ervaringen in gevangenschap niet meer de moeite van het vermelden waard tegenover het nameloze lijden van miljoenen anderen in de hel der concentratiekampen. Voorts speelde daarbij een uitnodiging van het ministerie voor denazificering in Württemberg in 1947 een rol. Haar werd toen namelijk verzocht, een lezing te houden voor honderden geïnterneerde SS-ers. Ze sprak bij die gelegenheid over het onderwerp: „Poging tot een analyse van het naoorlogse Duitsland”.

Na het eerste deel van haar betoog verliet een groep in militair gesloten formatie de zaal. . . Na afloop van haar rede was er gelegenheid tot discussie. Velen kwamen toen bij haar hun hart uitstorten; zij zagen in, dat zij fout geweest waren en zij waren bereid zich te veranderen en elk werk voor de opbouw van het land aan te pakken. Na deze ervaringen dacht de schrijfster, dat het beter was om alle bittere beschouwingen over het verleden te staken en slechts aan de toekomst te denken.

Toch verschijnt nu in 1963 het boek opnieuw, omdat zij het met haar besluit van 1947 niet meer eens kan zijn. Er is voor haar niet langer een toekomst mogelijk, die men van het verleden kan losmaken. Het verleden is in het

heden besloten, onlosmakelijk daarmee verbonden. Men kan een ogenblik geloven, dat men van het verleden ontslagen is, maar op zekere dag staat het weer voor je en het blijkt een nauwe doorgang te zijn, waardoor - en nergens anders dan hier - de weg naar de toekomst leidt. Men moet het verleden durven aanzien, ook als het je niet welgevallig is, en juist op het moment dat men inziet en toegeeft, hoe slecht het was, gaat de deur naar een betere toekomst open. Ter wille van deze toekomst wil de schrijfster, dat haar boek gelezen wordt, moeten al die boeken gelezen worden, die het duister verleden weer in het bewustzijn terugroepen.

De beslissende stoot tot de heruitgave geeft echter een voorval in de wachtkamer van het station te Hamm in Westfalen en in de trein van Hamm naar Brunswijk op 18 januari 1963. In de wachtkamer raakt de schrijfster in gesprek met een oud SS-er. Hij vertelt haar, dat hij met lichaam en ziel tot het einde toe trouw gebleven is aan Hitler. De SS vertegenwoordigde naar zijn mening alle idealen: geloof aan de toekomst van het eigen volk, trouw en gehoorzaamheid, tucht en reinheid. Als zij hem vraagt, of moord ook tot de idealen behoorde, wordt hij boos. In de concentratiekampen waren alleen maar staatsvijanden en misdadigers. Joden waren ook staatsvijanden. Dat er Joodse vrouwen en kinderen vermoord zouden zijn, schreef hij toe aan de propaganda van de Amerikanen. Hij had niet het gevoel, verkeerd gehandeld te hebben. Een volgende keer zou hij alles weer precies zo doen.

In de trein vertelt de schrijfster haar belevenis aan vier medepassagiers. De eerste verdiept zich in de krant, de tweede, iemand uit Oost-Duitsland, heeft andere zorgen dan zich om het geklets van één enkele SS-er druk te maken, de derde vindt SS-ers arme kerels, die men gedwongen heeft, dienst te doen, en de vierde, een geestelijke, vindt het er maar van afhangen, vanuit welke gezichtshoek men het verleden wil bezien. Hij zwijgt echter, als hem gevraagd wordt, vanuit welke gezichtshoek het verleden dan goed te noemen was.

Juist door dit zwijgen meent Luise Rinser weer te moeten spreken. Duitsland kan volgens haar geen toekomst hebben, als de Duitsers hun verleden - of ze dit nu als aanhanger of als slachtoffer der Nazis beleefd hebben - niet volkomen doorzien. Daartoe hoopt zij met haar boek een bijdrage te leveren.

Ook blijft gelden, wat zij in het voorwoord tot de eerste druk geschreven had, namelijk dat het boek bestemd was voor die Duitsers, die zelf nauwelijks of helemaal niet geleden hadden onder de duivelse methoden, waarmee men de vrijheid van de mens probeerde uit te roeien; voor hen, die niet wilden begripen, dat al hetgeen het nationalisme en militarisme nastreefden, naar de absolute vernietiging moest leiden.

De schrijfster wil iedereen een faire kans geven boete te doen en een recht-schapen mens te worden, maar dan moet men eerst werkelijk tot het inzicht gekomen zijn, dat men fout was. Het is volgens haar niet genoeg, als het geloof in Hitler ineens stortte op het ogenblik, dat de partij ophield te bestaan. Om na zo'n debacle in te zien, dat men fout was, is voor haar weinigzeggend. Men komt er niet met te beweren, dat men altijd gedaan had, wat men voor

juist hield, omdat men tenslotte niet achter de coulissen had kunnen kijken. Pas als men werkelijk iets geleerd heeft van de twaalf jaar van nationale hysterie, kan men tot ware vrede en menselijkheid komen.

Voor wraak voelt de schrijfster persoonlijk niets. Een vriendin heeft haar aangeklaagd en helpt haar op geen enkele wijze bij een confrontatie op 1 februari 1945, hoewel deze vrouw weet, dat er op hoogverraad en poging tot ondermijning van de militaire kracht de doodstraf of vele jaren concentratiekamp staat. Desondanks geeft zij na de oorlog de vroegere vriendin en haar man, lid van de „Feld-Gestapo”, niet aan, zodat deze man na een interneringstijd naar het onderwijs kan terugkeren. Ze is zelf niet helemaal zeker, of ze hiermee wel juist gehandeld heeft en de woorden nog wel juist zijn, die ze destijds aan haar vriendin schreef: „Ich habe das Gericht Gott überlassen, denn ich für mein Teil will der Kette der Rache kein Glied anfügen” (13).

We geloven niet, dat de schrijfster hiermee juist gehandeld heeft. (We vinden trouwens in de dagboeknotitie van 23 oktober 1944 de volgende passage: „Ich halte ihnen vor, dass man das politische Heil nicht von etwas Aussermenschlichem erwarten dürfe, das sei zu bequem”.) Alleen als men kans ziet de jeugd van Nazi-smetten vrij te houden, zal het Nazisme een biologisch aflopend proces zijn. (Ook de wolven in schaapskleren, die wel met hun mond, maar niet met hun hart bekeerd zijn, worden tenslotte door de factor tijd overwonnen.) In de eerste plaats is nodig, dat zij, die de jeugd opvoeden geen Nazi-verleden hebben. Als dit ergens dringend nodig geweest was, dan was het wel bij het onderwijs. Helaas is dat, zoals o.a. uit bovenstaand geval blijkt, niet altijd het geval geweest, en dat geldt niet alleen voor Duitsland.

Natuurlijk zijn er goede Nazis geweest. Luise Rinser geeft volmondig toe, dat zij haar leven aan een drager van het gouden partijinsigne te danken heeft. Zij zegt hierover: „Es war eine unerhört anständige Tat dieses Mannes, und nicht seine einzige. So einfach nämlich, wie das Ausland bisweilen meint, war dies alles nicht, dass sämtliche Nazis Schurken, sämtliche Opfer aber Helden und Märtyrer gewesen wären. Keine Rechnung geht glatt auf, und das ist gut so” (13). Dit verklaart waarschijnlijk ook haar houding tegenover de SS-ers, die zich in 1947 na haar voordracht tot haar wendden. De schrijfster deed moeite deze mensen, die inzagen, dat zij fout geweest waren, vrij te krijgen, wat niet gelukte. Kan men hier nu van „een gemiste kans” (6) spreken? Velen hebben nu weer hoge posten en herinneren zich hun verleden niet meer, zegt de schrijfster. Zouden zij dit echter anders wel gedaan hebben? Men moet het psychologische raffinement, waarmee de Nazi-doctrine werd toegediend, bepaald niet onderschatten.

Het dagboek zelf geeft naast een beschrijving van het leven van alledag in een grauwe Duitse gevangenis ook vele voorbeelden van reflecties over haar medegevangenen en over zichzelf, waardoor het boek zich ook in dit opzicht van de vele beschrijvingen van oud-gevangenen gunstig onderscheidt. Hiervan een drietal voorbeelden:

1. „Wie soll‘uns Deutschen je eine Verständigung mit Frankreich gelingen,

oder mit Polen und den anderen Völkern, wenn wir sie jetzt so behandeln? Diese Fälle hier im Gefängnis sind nur ein paar von den tausenden im ganzen Reich. Wir säen einen bösen Samen" (168).

2. Over een medegevangene: „Ich bin überzeugt, ihr Herz hänge weiter an Hitler. Und sollte er je einmal sterben oder aufgehängt werden, so wäre sie eins von den alten Weibern, die ehrliche Tränen nach ihm weinen würden, obwohl er sie zweimal in Gefangenschaft gebracht, ihren einzigen Sohn in den Krieg gejagt und vielleicht schon genommen hat.... Die Dummheit stirbt nicht aus, niemals" (142).

3. Na 1½ maand gevangenschap verzucht de schrijfster: „Ich sehe mich mit meinen niederen Instinkten, mit falschen, verlogenen, romantischen Ansichten von Ehre, Moral, Standesbewusstsein und all diesen schönen, angelehrten, konventionellen Begriffen. Zum Schluss bleibt nichts von einem als ein Tier, das fressen und schlafen will, sich vor Schlägen fürchtet und in die Freiheit ausbrechen will. Drausentarnen wir das alles bloss mit vielen Worten" (138).

In bepaalde Duitse kringen is men niet bepaald gelukkig met het op de markt komen van boeken als het hier besprokene. Men vindt dat deze werken „das eigene Nest beschmutzen" en wijst op het gevaar, dat men de communisten zelf propagandamateriaal levert. Inderdaad is de reactie van velen alleen maar: „Zie je nu wel, nu schrijven ze zelf, wat een mispunten ze zijn. We hebben het altijd wel geweten". Toch kunnen wij deze werken niet anders dan toejuichen. Ze vormen een bouwsteen op de nog lange weg, die eens het leed der Nazi-tijd zal doen verbleken, omdat hij naar begrip en samenwerking tussen de volkeren van Europa voert.

C.H.J. Oogjen

Didactica

HET GELUIDSARCHIEF VAN DE RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

Sinds de zomer van 1962 beschikt het Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht over een geluidsarchief. Jaren geleden was in Utrechtse kringen het plan opgekomen voor een instelling, waarin alles wat met de geschiedenis van geluid en de registratie en reproductie ervan te maken heeft, bestudeerd en eventueel tentoongesteld zou kunnen worden. De opzet bleek te veelomvattend en te kostbaar voor verwezenlijking, maar de Universiteit heeft tenminste een klein deel ervan kunnen realiseren in de vorm van een archief van opnamen van gesproken woord voor de studie van de contemporaine geschiedenis.

Dit geluidsarchief kreeg de beschikking over de oorspronkelijke opnamen uit

het historisch archief van de Nederlandse Radio Unie (N.R.U.). Tot op dat moment was die unieke collectie gesloten gebleven voor wetenschappelijk onderzoek en onderwijs, omdat het de N.R.U. vanzelfsprekend aan personeel, apparatuur en ruimte ontbrak om deze taak naast het omroepwerk te vervullen. Toen de Utrechtse Universiteit contact opnam met de N.R.U. om op een of andere manier het historisch archief toegankelijk te maken voor anderen dan omroepmensen, gaf de N.R.U. echter toestemming om de oorspronkelijke opnamen over te brengen naar Utrecht, terwijl de omroepen copieën hielden voor eigen gebruik.

Na de eerste zending kwamen steeds nieuwe opnamen naar Utrecht. Het werd zelfs nodig om uit de beschikbare hoeveelheid de belangrijkste opnamen te selecteren om niet te verdrinken in overvloed. Nu ontvangt het archief enkele honderden banden per jaar met telkens ongeveer een jaar achterstand op de actualiteit. Het totaal van de N.R.U.-opnamen in Utrecht bedraagt nu ongeveer 18.000 platen (meestal 78 t.p.m.) en 1.000 banden (sinds enkele jaren het enige middel voor geluidsregistratie bij de omroepen). De eerste opnamen dateren uit 1933, afgezien van enkele platen die de Nederlandse omroepen naderhand van elders kregen. Vooral uit de jaren dertig zijn het hoofdzakelijk Nederlandse gebeurtenissen en personen, die op de plaat zijn vastgelegd. Met het naderen van de Tweede Wereldoorlog neemt de buitenlandse politiek een grotere plaats in. De bezettingstijd is terug te vinden in grote aantallen platen uit Hilversum (onder Duitse censuur), maar ook uit Londen, van Radio Oranje. Het meest veelzijdig wordt de verzameling na de oorlog, zowel op binnenlands als buitenlands terrein. Het gaat echter steeds om opnamen die voor het Nederlandse publiek van belang zijn, en die niet in strijd kwamen met het openbare karakter van de uitzendingen.

Enkele maanden geleden is het archief nog uitgebreid met de geluidsopnamen, die in het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie bewaard werden: platen uit het archief van de N.S.B. met waardevolle opnamen van Mussert en de zijnen van vóór 1940, platen uit de oorlog die een goede aanvulling geven op de N.R.U.-collectie, en draadopnamen van processen tegen oorlogsmisdadigers als Rauter en Lages.

Eerste opgave voor het geluidsarchief is de conservering en de documentatie van het binnengekomen materiaal. Dit is een werk van jaren. Er is nu een kaartstelsel met de meest primaire gegevens van de platen gereed, maar een uitgebreide documentatie zoals wij ons die voorstellen, kan alleen bij het af luisteren van de opnamen tot stand komen. Tegelijk hiermee worden de opnamen gecopiëerd op band met betrekkelijk lage snelheid (zonder dat daarmee het karakter van de opname wordt aangetast). Hierdoor zal het archief (aangenomen dat op den duur de oorspronkelijke opnamen vernietigd worden) niet te zeer uit de beschikbare ruimte groeien. Het kopiëren is echter vooral nodig omdat de lak van veel platen met de tijd loslaat, en de opnamen dus verloren dreigen te gaan. Documentatie en kopiëren zijn zeer tijdrovende zaken, en het zal dus lang duren voordat het archief beschikt over de vereiste

betrouwbare kaartsystemen, die op allerlei manieren de weg naar de opnamen openen. Tegen die tijd zullen catalogi de inhoud van het archief ook in ruimer kring bekend kunnen maken.

Tweede opgave is het - nu al - open staan voor onderzoek en onderwijs, in de eerste plaats hoger onderwijs, maar ook het v.h.m.o. Het is uitdrukkelijk de wens van Curatoren van de Universiteit en van de Hoogleraar-Beheerder van het Instituut voor Geschiedenis, Prof. Dr. C. D. J. Brandt, dat het geluidsarchief diensten zal betonen waar dit maar verantwoord is, niet alleen op universitair niveau maar ook daar buiten. Sinds enkele maanden leent het archief daarom banden uit, met door docenten en anderen gevraagde opnamen. Als voorbeeld noem ik: opnamen met betrekking tot de groei van de Europese eenheid, Hitler 1933 - 1945, het rassenvraagstuk. Natuurlijk zijn niet altijd juist die opnamen aanwezig die aangevraagd zijn (bij gebrek aan catalogus is het natuurlijk niet mogelijk bij voorbaat de juiste keuze te maken), maar wij voegen dan toch een aantal fragmenten bijeen tot een soort van klankbeeld, dat zo goed mogelijk het gevraagde thema kan verlevendigen.

Vanzelfsprekend ligt het niet op de weg van een overheidsinstelling om winst te maken. Integendeel, het is de bedoeling om tegen een zo gering mogelijke vergoeding het uitlenen van dergelijke klankbeelden te verzorgen. Hoofdzak is, dat ook het v.h.m.o. op zo ruim mogelijke schaal profiteert van de door ons archief geboden mogelijkheden. Een paar praktische punten omtrent de uitlening: na ontvangst van een aanvraag verzenden wij een formulier waarop onder meer staat, dat de aanvrager of aanvraagster het geluidsarchief vrijwaart voor rechten van derden en dat hij of zij de ontvangen opnamen niet zal kopiëren of anderszins misbruiken. Pas na terugontvangst van dit formulier kunnen we de gevraagde opname op een band samenstellen. Zo spoedig mogelijk daarna ontvangt men deze band, die op iedere bandrecorder uit de handel kan worden afgedraaid, met een opgave van de kosten (meestal tussen de f 5.- en f 10.-). Dit bedrag moet door de school of de docent(e) op de rekening van de Universiteit worden overgemaakt. De uitleentermijn is één maand maar kan desgewenst worden verlengd. Het staat Uiteraard vrij elke opname, of dat nu de stem van Chamberlain of een klankbeeld over de Indië-politiek is, te vragen. Wij zullen ons best doen binnen onze mogelijkheden de opname(n) bijeen te brengen.

Om aan een vrij algemeen levende vraag naar opnamen over de bezettingstijd tegemoet te komen, hebben wij bovendien een reeks fragmenten van opnamen uit die tijd samengevoegd op een grammofonplaat van ongeveer een uur, geperst door de Philips Phonographische Industrie en uit te brengen door de Firma Luctor te Baarn. Op de tentoonstelling van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis in het Gemeentemuseum in Den Haag in januari j.l. was deze plaat voor het eerst te vinden, zij het dan wegens tijdgebrek nog zonder tekstboekje en hoes. Compleet met deze attributen zal de plaat hopelijk haar weg vinden naar het onderwijs en daardoor baan maken voor een serie langspeelplaten met onderwerpen uit de contemporaine geschiedenis voor de Nederlandse school.

De titel van de plaat is: „Nederland in de Oorlog 1940 - 45, een reeks oorspronkelijke opnamen”. Bestellingen te richten tot Luctor N. V., O. Utrechtseweg 20-22, Baarn. Bestelnummer 593.500, Prijs f 22.- inclusief tekstboekje. Tot slot nog het adres: Geluidsarchief - Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht; Kromme Nieuwe Gracht 20, Utrecht, tel. 030-13837.

Drs. R. L. Schuurisma
wetensch. ambtenaar

Disco musica

* * *

W parksweg 57
793320. 1699 126163 KLANKHISTORIE

Met genoegen geef ik - ter voldoening aan het desbetreffende verzoek van collega Spruyt - enkele titels van „klankhistorische” grammofoonplaten.

- hield*
- X
- a. Onlangs verscheen een Fontana-plaat, no. 493 014 FDL, getiteld „Scrapbook 1940”, samengesteld door Leslie Baily, die reeds sinds 1932 regelmatig Scrapbooks voor de BBC verzorgt. Het is een indrukwekkende plaat over het zo belangrijke oorlogsjaar, goed samengesteld, met dramatische hoogtepunten. Voor leerlingen alleen bruikbaar na een gedegen inleiding. De plaat kost in Nederland f 22,50 en heeft een speelduur van 70 minuten! De AVRO heeft enkele jaren geleden haar serie „Logboek 1933” enz. uitgezonden. Ik heb deze van 1933 tot en met 1945 alle opgenomen en gebruik ze elk jaar in de hoogste klassen met veel profijt. De samenstelling berustte bij collega Drs. D. J. van Dijk te Hilversum. De serie is kennelijk geïnspireerd door de Scrapbooks van de BBC, maar welk Nederlands radio- en televisieprogramma heeft geen buitenlands precedent?
- b. Enkele jaren geleden verscheen „The Sounds of Time”, een BBC plaat met opnamen uit de jaren 1934 - 1949. De ondertitel luidt „A Dramatisation in Sound, told in the voices that made History and illustrated by the great events that are part of it”.

Minder dan de onder (a) genoemde plaat, maar toch voor schoolgebruik interessant, omdat hierop talloze stemmen van bekende figuren uit de jaren 1934 - 1949 voorkomen. Prijs ongeveer f 20.-.

- c. „Deutschlands Weg in die Diktatur” (Ariola Schallplatten 51-159X). Drie langspeelplaten met geïllustreerd tekstboek. Prijs DM 62.- (in Nederland ong. f 62.-) Uitstekend materiaal. Op zeer objectieve wijze worden de geschiedenis van de Republiek van Weimar en die van het Derde Rijk tot het uitbreken van de oorlog verteld, goed afgewisseld met opnamen uit de tijd zelf. Al gaan ook hierbij de leerlingen beslist niet naast de bank staan, het is altijd weer boeiend te ervaren hun (als regel nuchtere) reacties op de hysterische uitbarstingen van de Führer, het koude venijn van Goebbels, het gebral van Goering en van vele andere Nazi-grootheden.
- d. „Deutschland im zweiten Weltkrieg” (Ariola Schallplatten 51-141X). Op

twee langspeelplaten. Vervolg op de vorige, eveneens met tekstboekje.

Prijs DM 38.- (in Nederland ong. f 38.-) Ook zeer bruikbaar.

Tenslotte: ook mijn ervaringen met het N.K.H.I. beperken zich, ondanks aanvraag mijnerzijds om materiaal, tot het ontvangen van enkele catalogi. Ik kan dus de daarin aangekondigde geluidsbanden niet beoordelen. Wel frappeerde mij dat de in de catalogus van juli 1963 vermelde serie „De Weg naar de Dictatuur” qua inhoudsopgave volkomen identiek is aan de door mij onder (c) en (d) genoemde series grammofoonplaten.

Dan is het toch wellicht verstandiger zelf tot aanschaffing van de platen over te gaan.

H. P. Waalwijk
Oostburg

* * *

ENIGE GELUIDSFILMS DIE BIJ HET GESCHIEDENISONDERWIJS GEBRUIKT KUNNEN WORDEN

Collega Beetsma is in zijn beschouwing c.q. opsomming betreffende voor de geschiedenisleraar bruikbare films niet geheel volledig (Kleio I blz. 13 jrg. 5 1964). Hij vertelt nl., dat we voor het verkrijgen van deze films aangewezen zijn op de Voorlichtingsdiensten van de Ambassades.

In ons land treedt echter ook op de Stichting Nederlandse Onderwijs Film, (adres: Sweelinckplein 33, Den Haag), die een aantal films over historische onderwerpen in roulatie brengt. Trouwens ook filmstrips

De bij deze Stichting voor een redelijke prijs aangesloten scholen kunnen allerlei films vertonen, waarvan ik uit de huidige filmcatalogus de volgende titels overneem:

Het kasteel (instructieve en
boeiende film voor de eerste klas)

Antony van Leeuwenhoek

Erasmus, de stem van de rede

Het Koninkrijk der Nederlanden

Uit de oude doos

Maarten Luther

God alleen zij eer

De Zonnekoning

Memento (1940 1945)

Mercator

Een leger van gehouwen steen

Rembrandt, schilder van de mens

Panta rhei

The sceptre and the mace

Honger

Gisteren komt nooit weerom

Terug naar het eiland

Watersnood 1953

Vrienden in de nood

Tegen tij en getij

De zeven provinciën

De Staten-Generaal

Tocht door Berlijn

13 augustus 1961

(de muur in Berlijn)

Portret van een man

Van strandrover tot redder

Of deze films geschikt zijn voor alle middelbare scholen dient ieder voor

zich uit te maken. Men kan dat controleren aan de hand van door de Stichting uitgegeven, en naar in de bedoeling ligt bij elke te leveren film binnenkort te raadplegen boekjes met een beschrijving van de inhoud, vaak met wat critiek en met aanwijzingen, die van belang kunnen zijn. De Stichting brengt trouwens over heel wat meer onderwerpen dan alleen Geschiedenis films in roulatie. Men vrage ter plaatse inlichtingen, ook bijv. over films van de Shell e.d., die gratis en zonder porto-kosten zijn te verkrijgen.

P.D. 't Hart
Gorinchem

* * *

ENKELE IDEEËN OVER HET LEERPLAN-GESCHIEDENIS

De secretaris van de V.G.N. ontving van een der collega's aan de Europese school te Luxemburg een verzoek om enige inlichtingen vandidactische aard. De secretaris stelde mij deze brief ter hand „ter fine van afwikkeling”, wat ik gaarne op mij nam, niet wetende tot welke resultaten ik zou komen.

Wat bleek me namelijk uit de vragen van onze Luxemburgse collega? Tot nu toe behandelde hij in de eerste klasse der Middelbare school te Luxemburg louter algemene geschiedenis en wel het bekende gangetje: Prehistorie, Oudheid, Middeleeuwen en hij kwam het ene jaar bij ongeveer 1300, het andere jaar bij ongeveer 1400 uit. Tot zover niets bijzonders. Maar nu zijn er stemmen opgegaan om het leerplan te Luxemburg grondig te wijzigen (ik heb nog geen gelegenheid gehad om te informeren naar de andere Europese scholen). Hij schreef in zijn brief dat vooral de Fransen geporteerd zijn voor een belangrijke wijziging. Daarbij gingen hun gedachten nog in twee richtingen, namelijk:

- a. om in de eerste klasse een „survol” te geven van de algemene geschiedenis vanaf de tijd der ontdekkingen tot de 19e eeuw
 of
- b. om in de eerste klasse de algemene geschiedenis te geven van 1815 tot heden.

Dit heeft me aan het denken gezet en daarbij was ik in de gelukkige gelegenheid, dat ik van mijn verblijf te Parijs van 28 februari tot 7 maart gebruik kon maken om met enkele collegae-historici van het Lycée Condorcet over deze kwestie van gedachten te wisselen. Het interesseerde mij namelijk zeer of hier sprake was van een „hobby” van een of meer leraren aan een of meer Europese scholen (die uiteraard na het eerste leerjaar moeilijk van „vaderlandse geschiedenis” kunnen spreken door de heterogene samenstelling van de klassen) of dat men inderdaad ook in Frankrijk met belangrijke wijzigingsplannen rondliep.

Dit laatste bleek het geval te zijn, al is men het stadium van studie en plannen maken nog niet te boven. Het uitgangspunt van het didactisch gesprek in

Frankrijk, dat dus nog lang niet teneinde is, was de vrijwel algemene klacht, dat de Oudheid in (hun) sixième en de Middeleeuwen in (hun) cinquième toch eigenlijk voor de jonge leerlingen onverteerbare kost is. Het meest gebruikte boek voor geschiedenis begint met een „Introduction à l'étude de l'Histoire”. De prehistorie neemt 20 bladzijden in beslag, de Oosterse volken (tot de Grieken dus, maar zonder andere gebieden dan Egypte, Mesopotamië en Fenicië/Israël) 88 pagina's, waarna de Grieken volgen met 100 pagina's. Dat is de stof voor hun laagste klasse; in de daaropvolgende komen dan de Romeinen aan de beurt en de Middeleeuwen tot en met 843, de verdeling van het Frankische rijk. (Volledigheidshalve zij vermeld, dat in de derde klasse - quatrième dus - de rest van de Middeleeuwen behandeld wordt.)

Nu was men in Frankrijk niet alleen verontrust door de moeilijkheid van de stof, maar meer nog door het feit, dat de leerlingen, die zo ontzaglijk veel hadden moeten leren in korte tijd zo ontzaglijk veel vergeten waren. De klachten der classici over het gebrek aan de meest elementaire kennis der Oudheid op het moment, dat de leerlingen daarvan zouden kunnen profiteren, waren wel de voornaamste oorzaak dat men over het probleem der stofverdeling is gaan nadenken.

In Nederland heeft men dit gebrek aan kennis natuurlijk ook geconstateerd en daarom op onze gymnasia in de 4e klasse een herhaling der Oude Geschiedenis ingelast. De Franse collega's zagen dit als een merkwaardig bewijs van hun stelling, maar vonden het een onelegante oplossing.

Reeds werd opgemerkt dat het didactisch gesprek nog niet ten einde is; een der Fransen merkte op „nauwelijks gestart”. Ook werd me duidelijk dat een zeker conservatisme, geschiedenisleraren meestal eigen, veel collega's buiten de discussie deed blijven. Men redeneert: Het is altijd zo geweest en het zal wel goed zijn. Men begint bij het begin en dan komt men vanzelf wel in de 20e eeuw uit!

Wel staat vast dat men zich in Frankrijk een zeer belangrijke vraag is gaan stellen en wel deze: Heeft het zin de leerlingen vier jaar lang vol te stoppen met een tamelijk grote hoeveelheid historische kennis waar nooit meer een onderzoek naar wordt ingesteld en die, na een eenmalige behandeling zonder herhaling, totaal vervluchtigt?

We kwamen daar in Parijs wel tot de conclusie dat het zeer moeilijk is om over het rendement van een vak te gaan spreken, zeker een vak uit de humanoria. Men zou tal van factoren in rekening moeten brengen, waarvan sommige nauwelijks definieerbaar zijn. Ik kan mij bijvoorbeeld voorstellen dat het „inzicht” in de historisch gegroeide maatschappij, waarin de leerlingen leven, door de gegeven lessen is aangebracht, zodat men de eigen tijd zinvol begrijpt, terwijl men toch tal van „wetenswaardigheden” totaal vergeten is. Ook in Frankrijk klaagt men steen en been over het gebrek aan kennis van de geschiedenis, al stelt men dat bij ons wel eens anders voor. Goed, zij hebben enkele idolen, die iedereen kent: Charlemagne, Jeanne d'Arc, le Roi-Soleil, Napoléon le Grand, Versailles. Maar vraag eens naar de juli-ordonnanties, naar de Hugenotenkwestie, naar Lodewijk XI.

Dat neemt niet weg, dat de rendementskwestie een netelige vraag blijft. Het stemt ook de Franse leraren wat droevig, dat van de grote hoeveelheid ingestampete kennis zo weinig blijft hangen.

Juist daarom is het tweede motief der wijzigingsplannen veel reëler. Zijn de leerlingen van de laagste klasse rijp voor een wezenlijke behandeling van de Oudheid en de Middeleeuwen? En daar liggen toch de grondslagen van de Westeuropese cultuur; daar ligt - stellig tot ongeveer 1300 - een mogelijkheid de geschiedenis van Westeuropa te zien als een eenheid en aan de kennis van die cultuurbronnen komt men in de laagste klasse niet toe. Ook de Franse leerboeken - welke methode die zich zelf respecteert durft het te laten? - noemen de „filosofen” Socrates, Plato en Aristoteles en de leerlingen leren het braaf. Wat denken zij er bij? Of denken ze helemaal niet en zijn ze verstandiger dan wij? Een der Franse gesprekspartners zei: Op zijn best kunnen ze nog een naam noemen, maar van enige begripsmatige inhoud is geen sprake. Wat de „betekenis” van Salamis, zo zij de slag nog kennen, is, vraag er niet naar. Dat daar het Oosten zijn eerste stormloop op het Westen definitief zag ondergaan, dat daar de democratie van Themistocles de vuurproef doorstond en dé democratie, ook ónze democratie, haar levenskans kreeg (en daar wordt in de Franse boeken op gehamerd), het is na enige tijd „versunkene Kenntnis”.

De wezenlijke teneur der Franse ideeën tot wijziging van het leerplan is deze: Steeds meer vraagt onze tijd, waarin we onherroepelijk naar groter verbanden heengroeien, om een verdieping der culturele waarden. Daarbij gaat men van de gedachte uit dat het uiterste noodzaak is, de Europese eenheid als een culturele eenheid te beleven. Eerst dan kan men de eigen nationale cultuur als een bijzonder gewas bijzonder leren liefhebben. Dat juist in Franse onderwijskringen een sterke klemtoon op de Europese cultuureenheid valt, mag stellig gedeeltelijk verklaard worden als een reactie tegen de conceptie van De Gaulle en zijn „Europe des patries”. Want men weet heel goed dat in deze conceptie de „politieke rol van het Franse vaderland” de kern is. Hiertegenover stelt men de idee van een Europese, politieke eenheid, die geschraagd moet worden door de werkelijk begrepen idee der culturele eenheid. Gegroeid uit en op die voedingsbodem moeten de nationale culturen als facetten van één geheel gezien worden. Facetten op geestelijk gebied vooral en dan in de ruimste zin: religieus (ondanks de gespletenheid der Christenheid), wetenschappelijk, esthetisch, juridisch, maatschappelijk. Dat alles nu kan men de leerlingen der laagste klassen niet bijbrengen, daar zijn ze geestelijk niet rijp voor. Dáárom moeten Oudheid en Middeleeuwen, de tijden onzer geestelijke voorouders, later behandeld worden. Kunt U, zo vroeg men mij, leerlingen van 12 jaar de betekenis bijbrengen van de Romeinse rechtsvorming of de wezenlijke zin van het feodale stelsel?

Ziedaar een nieuwe probleemstelling. Ik vond ze zo belangrijk dat het mij goed voorkwam, er iets van mee te delen. Ik meen dat ook velen onzer met deze problematiek worstelen. Toen ik vertelde dat in Nederland een semi-concentrische methode was ingevoerd op veel scholen, waarbij Oudheid en

Middeleeuwen zeer summier behandeld werden in de eerste klasse en zij hoorden, dat die methode in één jaar bij drie wekelijkse lessen tot ongeveer 1550 kwam, lokte dat de Fransen wel aan. Zij zagen het als een realiseerbare mogelijkheid naast hun eigen ideeën. Men onderschatte namelijk niet de te overwinnen weerstanden om bij 1550 te beginnen en dan een survol te geven tot 1815. En experimenteren mogen zij nu eenmaal niet, daarvoor zijn de leerplannen te exact aangegeven.

Ik hoop dat deze weinige regels de collega's in Nederland aan het denken zetten over de vraag, wat we nu eigenlijk met ons geschiedenisonderwijs beogen. Zit er iets in de Franse ideeën? Of is men hier volkomen tevreden met de gang van zaken? In dat geval: soit!

Dr. M.B. van der Hoeven

* * *

COMMENTAAR

In een zeer lezenswaardig artikel van R. Multhoff, getiteld „die Reform des französischen Geschichtsunterrichts” (G. W. U. 14-10-'63) staat vermeld dat het Franse geschiedenisonderwijs een semi-concentrische behandeling heeft gekend van 1902 - 1923, van 1937 - 1941, en opnieuw van 1945 - 1957.

Multhoff deelt bovendien mee dat bij de laatste afschaffing in 1957 didactische overwegingen, vooral levend bij de leraren zelf, de doorslag hebben gegeven. Zij achten het nl. een grote winst, aldus Multhoff, dat zij bij een behandeling van de stof in één keer (dus niet semi-concentrisch) in grotere rust zouden kunnen werken aan de in Frankrijk op hoog peil staande textanalyse, e.d.

Het artikel van collega Van der Hoeven plaatst mij, gezien het bovenstaande, voor een aantal intrigerende vragen:

1. Hebben de Franse geschiedenisleraren soms een slecht geheugen voor de geschiedenis van hun eigen schoolgeschiedenis?
2. Heeft Multhoff misschien onjuiste voorlichting gegeven?
3. Zouden de gesprekspartners van collega Van der Hoeven misschien niet ten volle representatief zijn voor de Franse geschiedenisleraren?

Ziehier 3 mogelijkheden, willekeurig gerangschikt, waartussen ik, met alle respect voor Multhoff en Van der Hoeven beiden, niet waag te beslissen. Opheldering in dezen komt mij echter wel gewenst voor. Het gaat om behartigingswaardige zaken: een goede aanpak van tekstbehandeling, het beklijven van historische kennis, in niet al te grote onrust van het Franse geschiedenisonderwijs.

R.

* * *

Het lijkt verstandig, de deugden en gebreken van één leerboek uit vele vooral relatief te beoordelen. Dit geldt temeer als de recensent een leraar is; als zodanig is hij immers geneigd, alle boeken te critiseren naar een meer of minder vage maar altijd zeer persoonlijke maatstaf en behoefte. De tijd, aan zo'n critiek besteed, zou beter in het schrijven van een eigen leerboek kunnen worden gestoken, mits tenminste de auteur maar niet meteen aanneemt, dat ook dit weer op de markt moet komen. Dan immers wordt zijn tijd maar al te snel betaald met de verspilde uren van honderd collega's.

In hoeverre dus blijkt dit boek een verbetering of neemt het althans een lege plaats in, vergeleken bij andere zoals het pretentieloze vertelboek van Rijpma, het systematisch concentraat van Blonk-Romein, het leesboek van Meijer, het stromingenboek van Novem, het maximumboek van Moora-Klompmaker, de semi-concentrische bleekneus met krullebol van Van der Hoeven?

1. Uitvoering. Het boek is slecht gebonden en is dan ook, naar ik schat, binnen twee maanden een vod. Zonder betekenis is de titel op de voorzijde 90° gedraaid. Deze titel lijkt op een overtreffende trap van Wereld in Wording. Het is er nog wat dikker opgesmeerd en de foto op de omslag mogen we dan ook, om in stijl te blijven, een polyinterpretabel creatief symbool noemen. De schrijver en zijn uitgever kunnen het niet helpen, dat ik niet van de Rodin-stijl houd. Maar wel mag ik vragen, wat een wereldburger is of zal zijn en of we onze leerlingen met dit pasklaar gepresenteerde wezen der geschiedenis niet het gras voor de voeten wegmaaïen. Is de titel noch visionair, noch commercieel maar empirisch bedoeld, dan zou ik willen vragen, wat zich tussen de oermans en ons bevindt. Christus? Niets? Teilhard? Ik wil het boek niet dichthouden en laat de vraag dus zorgvuldig open. Volledigheids-halve wijs ik nog even op de titel van Afdeling D: Een wereld of geen. „Deine Zauber binden wieder, was die Mode streng geteilt” of „Deine Moden teilen wieder, was ein Zauber streng geheilt?”

2. Stijl. Deze onderscheidt zich door gewoonheid: hij is zakelijk, duidelijk en heeft vaart. Al te gewoon is de toestand die „niet overdreven gunstig” was van p. 24 en de „55.000 stoottroepers” van p. 25. Dat Zuid-Korea „ongeschonden” (p. 197) uit de Koreaanse oorlog tevoorschijn kwam, kan alleen hij menen, voor wie het land alleen in de atlas bestaat; dat is toch geen typisch „historische” bestaanswijze?

3. Opzet. Om de trits van mogelijke indelingen vol te maken is de stof hier niet naar kleinere tijdvakken of naar onderwerpen, maar consequent naar landen gegroepeerd. De samenvattingen van 150 jaar nationaal bestaan zijn levendig en substantieel maar maken het ongetwijfeld moeilijk, de leerlingen te tonen, dat de wereld en zeker Europa in vele opzichten allang één zijn... Veel docenten zullen ook moeite hebben, de belangstelling van hun leerlingen steeds weer 150 jaren terug te plaatsen. Vooral de politieke instellingen

worden met een veelheid van details beschreven, die zeker te verdedigen is maar alleen praktisch aanvaardbaar wordt indien men het boek als een lees- en vooral naslagwerk gebruikt. Een leerboek lijkt het niet en nog minder een boek, dat door de docent naareigen opvatting en kunnen kan worden aangevuld; wie het zo tracht te gebruiken zal wel spoedig merken, dat hij naast het boek komt te staan met alle gevolgen van dien: veel tijdrovende schema's en dictaten, extra-eisen aan de leerlingen.

4. Volledigheid. Wie oorzaken noemt, mag van de duidelijke en belangrijke er geen een weglaten. De opstand van colons en leger te Algiers in 1958 gelukte omdat de regering „machteloos was door de onbetrouwbaarheid van leger en politie” (p. 58), maar toch zonder twijfel ook door de gevreesde omarming van de communisten. -- Friedrich Wilh. IV weigerde de keizerskroon „ook omdat hij Oostenrijk vreesde” (p. 79). Waren het niet nog veel meer de Russische invloed en zijn eigen Poolse bezit, beide vertegenwoordigd in de agitatie van de Junker? -- „Tot heden heeft het Westen het denkbeeld van een verenigd Duitsland niet willen opgeven” (p. 206). Is het teveel gevraagd, althans summier aan te geven waarom het dat op dit ogenblik ook niet kan?

5. Gedateerdheid. De schrijver stuurde het boek in jan. '63 in zee. Blijven staan zijn echter het toen reeds overbodig lange stuk over De Gaulle's nog niet overwonnen Algerijnse moeilijkheden (p. 59) en de sterk verouderde mening, dat Frankrijk in de Euromarkt „economisch een der zwakste ... partners” is (p. 64). -- Het gevaar van te snelle veroudering als gevolg van een, helaas momenteel veel gepropageerde, „actualisering” blijkt ook uit het stuk over de Indonesische kwestie. -- Ook is het vreemd te lezen, dat China „de Russische richtlijnen” in de politiek volgt (p. 193).

6. Nauwkeurigheid. „Bewees” werkelijk pas de Tweede Wereldoorlog, „dat de (Franse) Katholieken hun leven over hadden voor de republiek” (p. 62). Hij bewees dit evenmin of evenzeer als de Eerste. -- Kiest een Engels kies-district afgevaardigden bij „absolute meerderheid” (p. 72) of bij eenvoudige? -- Niet Pius VII (p. 75) maar Pius IX regeerde in 1850. -- In 1861 werd Bismarck niet „kanselier” (p. 79) maar minister-president van Pruisen. -- Holstein was en is niet „overwegend Duits” (p. 81) maar geheel. -- Het Ermächtigungsgesetz verkreeg Hitler niet alleen „met een beroep op de economische noodtoestand” (p. 85) maar ook met verwijzing naar de Rijksdagbrand en de communisten. -- Niet Joffre (p. 156) maar Foch werd in 1918 algemeen bevelhebber aan het Westelijk front. -- In 1941 verklaarden niet de USA de oorlog aan Duitsland en Italië (p. 178) maar deze aan de USA.

7. Objectiviteit. Op dit gebied gaat het om meer dan schoonheidsfouten. Frankrijk in de Vde Republiek: „Maar de interesse van de regering voor sociaal-economische vraagstukken is kennelijk niet groot” (p. 60). Nog nooit van het Quatrième Plan gehoord? „Wel koestert de regering grote belangstelling voor de Franse positie in de wereld, waarvan zij een overspannen voorstelling heeft: zij meent oprecht, dat Frankrijk, ondanks het verlies van het koloniale rijk en ondanks de chaos in het moederland en Algerije, nog een grote mogendheid is”. Zo zo! een chaos in Frankrijk, dus. En zijn enkele

propagandaredevoeringen, door De Gaulle in de provincie gehouden, het bewijs voor het bestaan van een overspannen voorstelling? Dan lijden een Home en diverse Amerikaanse presidenten aan hetzelfde euvel. Of Frankrijk een grote mogendheid is, is een vraag, en lang geen retorische, zoals niet alleen Nederland maar toch minstens Europa aan den lijve ondervindt. Dat het uitspelen van alle troeven in dit opzicht overspanning wordt genoemd, zou ook wel eens aan een typisch Nederlandse „onderspanning” kunnen liggen, die bij het zien van nieuwe ambities naast de vertrouwde van Amerika, Rusland en Engeland snel in irritatie verandert. Fontaine noemt die troeven zelf maar onder de noemer „hoog van de toren blazen”, dus als lege gebaren.

Onder „Het nationale leven van Frankrijk” lezen we van „Ontzettende ontkerstening” (p. 61), waarbij toch wel gevraagd moet worden of dit niet grotendeels ontkerkelijking moet heten. „Grote delen van het platteland zijn vrijwel in het heidendom teruggevallen”. Ook hier een niet nader bepaalde waarde, waarmee een feit geladen wordt. „Zo heeft de moderne Franse maatschappij zich zonder en tegen het christendom ontwikkeld”. Niet geheel, maar wel grotendeels zonder de kerk en tegen het clericalisme, dachten wij; het christendom is gelukkig een andere grootheid. „Beide volksdelen (vooruitstrevend en behoudend) hebben tegen Frankrijk gezondigd”. Dit zou De Gaulle zelf hebben kunnen zeggen, maar ligt het ook op de weg van een Nederlands schoolboek?

Ook het Britse „nationale leven” krijgt een beurt. Het modernisme in de Anglicaanse kerk, „met hun rationalisme en deïsme, nauwelijks nog christelijk. . . was na 1815 sterk aan de winnende hand en bedreigde de Kerk zelfs met de ondergang”. Hier wordt weer eens het begrip kerk voor een bepaalde richting geannexeerd en wordt de vrijzinnigheid als zwarte piet buiten de deur gezet. Op de situatie in de 19de eeuw toegepast, is dit bovendien een anachronisme: toen immers was de vrijzinnigheid veel meer dan de orthodoxie „de kerk”. Volgens Fontaine tracht dan de Oxfordbeweging het volk weer „diep christelijk” te maken (p. 74). Wat betekenen hier „christelijk”, „diep” en „weer”? De „verflauwende Anglicaanse Kerk” moest veranderen. Ik begin het te begrijpen en ook voor een bijzondere school op kerkelijke grondslag onaanvaardbaar te vinden. Maar het wordt nog iets agressiever. Die kerk moest „veranderen in een echte 'Kerk van Christus'”, aldus de schrijver, die het niet beneden zich acht, deze vage en insinuerende leuze te citeren. „Sommigen . . . kwamen tot de slotsom, dat dit niet mogelijk was; zij (allemaal? KB) gingen toen over naar de Katholieke Kerk”. Wat een consequente lieden toch! „Engeland kent geen officiële volkstellingen en daarom is het aantal anglicanen niet nauwkeurig bekend; het staat wel vast, dat het niet boven de 50% ligt. Een groot deel van hen, misschien wel 3/4, is slechts in naam anglicaan”. Rooskleuriger kan het al niet. Een vraag slechts: hoeveel katholieken zijn slechts in naam katholiek? Over de Engelse katholieken volgt wel een langdurige bladzijde maar het enige wat wij over de aard dezer mensen lezen is, dat geïmmigreerde, „doodarme Ieren . . . de meerderheid van het Engelse Katholieke volksdeel gaan vormen en . . . dit aanvankelijk

door hun armoede en culturele achterstand weinig aantrekkelijk (maakten) voor eventuele bekeerlingen". Het zijn me de bekeerlingen wel! Maar gelukkig spreekt de schrijver van „aanvankelijk". Nu zijn de Ieren minder arm en de armen minder Iers dan vroeger, zodat de eventuele bekeerlingen in een fatsoenlijke kerk kunnen plaatsnemen, een kerk met „grote schrijvers en geleerden" van „wereldfaam", zoals Hilaire Belloc, Chesterton, en Ronald Knox!

Bij de geschiedenis van Duitsland ontmoeten we Wilhelm I van Pruisen als „een energiek man, die vast van plan was de Duitse eenheid tot stand te brengen..." en wel „nauwelijks zonder oorlog met Oostenrijk" (p. 79). Aldus verklaart Fontaine zichzelf zeker de legerwetten van Von Roon. Ik begrijp niet waar hij de gronden vindt om het aartsconservatieve, aartspruisische en t.o.v. Oostenrijk zo schroomvallige karakter van deze koning tot nationalistisch Draufgängertum te doen leiden. Wat is Bismarck dan wel! Want zelfs die kenden we tot nu toe vooral als Pruisisch patriot. Welnu, hij was „een gewetenloze krachtfiguur" (daarbij mag je alles denken, mits het maar slecht is) „uiterst energiek en intelligent, die macht verheerlijkte en democratie als zwakheid verachtte". Is het machtsverheerlijking, als men Anno 1862 vaststelde, dat de grote vragen van de eeuw niet door redevoeringen en meerderheidsbesluiten, maar door bloed en ijzer worden beslist? En was Bismarck, die in zijn politiek wel degelijk de stromingen in het Duitse volk als factoren van betekenis behandelde, tocheen verachter van de democratie, omdat hij Friedrich Wilhelm IV verachtte, toen deze in de maart-dagen voor de revolutie door de knieën ging? -- Voor de stichting der Duitse eenheid „meende (Bism.) allereerst nog te moeten afrekenen met Frankrijk". Meende hij dat alleen maar? Het lijkt me zeer onwaarschijnlijk. -- En had de nieuwe Rijksdag een beperkte macht of „bitter weinig in te brengen?" (p. 82) Het eerste lijkt mij meer ter zake. -- Ook is het niet juist, dat Wilhelm II „onrust en spanning in heel de wereld verwekte" (p. 83), wel dat hij deze vergrootte. -- Onder het hoofd „Kerken en godsdiensten" is weer het leeuwedeel van de ruimte aan de katholieke lotgevallen gewijd op een wijze, die ook katholieken m.i. een scheefgetrokken beeld moet geven. Ongewild grappig is het verhaal over gemengde huwelijken (p. 92): „De (Pruisische) regering decreteerde, dat in geval van een gemengd huwelijk de kinderen het geloof van de vader hadden te volgen, zodat een protestantse man dan al zijn kinderen protestants kon (!) opvoeden". En de katholieke man? En wat moet (niet: kan) een gemengd gehuwde katholieke vrouw met haar kinderen doen?

Aardig is ook de mededeling, dat tijdens het tsarenrijk ongeveer „9% van de Russische bevolking katholiek" was (p. 120). Waarschijnlijk heeft de auteur een nul vergeten, immers slechts ruim 10% van de bevolking was rooms of luthers. -- Hetzelfde grapje vinden we op p. 130, waar de paus geen lid wordt van de Heilige Alliantie omdat hij „blijkbaar te christelijk was". Voor de Grieks-schismatieke Alexander, ongetwijfeld. -- Voorts was Garibaldi zeker een avontuurlijk mens, maar dit is voor Fontaine synoniem met „avonturier" (p. 135).

Waar echter, zoals bij nog te veel katholieken, de te goeder trouw blijvende subjectiviteit ophoudt en de *raison d'état* begint, is geen plaats meer voor grappen.

Over Mussolini: „Van 1922 tot 1935 zag niemand een bijzonder gevaar in Italië” (p. 168). Alleen als ik mij onder die Niemand een slimme Odysseus voorstel, kan ik deze bewering plaatsen maar zeker niet als aanloopje tot het Verdrag van Lateranen.

Veel erger, want niet alleen defensief, is de passage over de Spaanse burgeroorlog. „In (1936) wonnen de linkse partijen er de verkiezingen en namen de macht in handen” (p. 169). Inderdaad, de wettige macht! „Een golf van onrust sloeg terstond over het land: arbeiders bezetten de fabrieken, boeren verdeelden het grootgrondbezit, kloosters werden geplunderd”. En priesters maakten van hun kerken forten, voegen wij eraan toe. Maar goed, er was „onrust”. Er was alle reden voor! „Er heerste volmaakte anarchie...” Een overdrijving? Neen, in deze context een onwaarheid, „...en de rode regering...”. Zij was liberaal-socialistisch maar wat niet zwart is, is rood. „...kon of wilde niets doen om de orde te herstellen”. Welke orde? De werkelijkheid is trouwens anders: soms kon zij niet, soms wilde zij niet, maar vaak ook wilde en kon zij wel. „Toen sloegen de garnizoenen van Spaans Marokko aan het muiten...” Merkwaardig, juist die! „...Generaal Franco stelde zich aan het hoofd van de opstandelingen, die men 'nationalisten' noemde”. Wie heet hier „men”? Ik ken een andere naam voor ze. „Om de nationalisten (!) te helpen zond Duitsland luchteskaders en Italië tankbataljons”. Gemeenschappelijke of convergerende belangen telden niet? Vreemde omissie! „Tot steun van de regeringstroepen organiseerde de Sovjet-Unie een 'internationale brigade' van vrijwilligers uit vele landen”. Deze leugen doet voor mij en naar ik hoop ook voor veel katholieke collega's de deur dicht. Zelfs al hadden de Spaanse bisschoppen en de paus hun goede redenen om de linkse regering niet te vertrouwen en voor het clericale conservatisme te kiezen, dan nog is het ondenkbaar, dat men als katholiek deze houding met smoesjes en geschiedvervalsing zou willen camoufleren.

Graag had ik volstaan met slechts van een middelmatig boek te spreken. Met spijt, maar zonder afwijzing, zou ik het een door katholiek-Nederlandse optiek beperkt overzicht hebben genoemd. Dit werk is echter niet katholiek en niet Nederlands doordat de schrijver zijn wetenschappelijke eerlijkheid laat lijden onder de soort zielszorg, die geen vlekje op het eigen vest verdraagt en alle moeilijke vragen bij voorbaat naar de doofpot verwijst. Daarom voorziet dit boek niet alleen niet in een duidelijke behoefte, maar verergert het een maatschappelijke kwaal.

K. F. Bouman

* * *

REPLIEK

Ik dank de redactie van „Kleio”, dat ze me de gelegenheid biedt antwoord te geven op de kritiek van Drs. K. Bouman. Het is voor een boekenschrijver wel een goede gewoonte niet in te gaan op recensies, gunstig of ongunstig, maar het stuk van Bouman is meer dan een recensie; daarom vraagt het om repliek. Ik zou, meen ik, in zelfrespect te kort schieten, wanneer ik nu zweeg.

In zijn tweede alinea vraagt Bouman zich af of mijn deel IVB een lege plaats vult, en als ik hem goed begrijp, komt het hem overbodig voor. Bij zijn opsomming van respectabele en goed ingevoerde leerboeken noemt hij echter geen katholieke, en daarom verliest hij uit het oog, dat er een jaar of tien geleden wel een plaats open kwam voor een leerboek voor katholiek VHMO. Toen begon nl. de methode van Commissaris sterk te verouderen en was aan nieuwere leerboeken feitelijk alleen het werk van Wigman beschikbaar. Daar het nuttig is, dat een bepaalde tak of richting van onderwijs de keuze heeft tussen twee of drie behoorlijke methodes, gezien het uiteenlopen van de didaktische opvattingen, kwam er toen plaats voor een nieuw werk. Deel IVB van dit werk, „Van Oermens tot wereldburger”, bespreekt de recensent nu in zeven punten.

In punt 1 noemt hij de uitvoering slecht: het boek is binnen twee maanden een vod. Maar IVB zit nu al vier maanden ongekaft in mijn tas en gaat elke dag achter op de fiets mee heen en weer; toch ziet het er nog als nieuw uit. Van de in deze alinea (punt 1) volgende opmerkingen begrijp ik eigenlijk niet zo veel, met name niet van de glos op de titel van afdeling D. Wat zich tussen de oermens en ons bevindt? Dat staat in de vijf delen van het boek. Maar heeft de recensent ook de delen I t/m IVA gelezen? Aandachtige lezing van zijn stuk geeft me het idee, dat hij dat niet gedaan heeft. Anders had hij misschien niet op deze wijze gevraagd, wat een wereldburger is: ik zeg daar nl. iets over in IVA, blz. 19 en blz. 107/108.

Punt 2 neem ik voor kennisgeving aan. Punt 3 (opzet) geeft een wel zeer korte bespreking van de didaktiek van het boek. Het bezwaar tegen de structurele indeling is al eerder gemaakt, veel uitvoeriger en meer gedocumenteerd, en wel door collega Bornewasser („Kleio”, jrg. 1, nr. 2, blz. 13 t/m 16); op zijn bezwaren ben ik uitvoerig ingegaan in „Kleio”, jrg. 1, nr. 3, blz. 14 t/m 18.

Punt 4 bespreekt de volledigheid. Bouman geeft drie onvolledigheden. Wat bedoelt hij daar nu mee? Heeft hij op het hele boek driemaal een onvolledigheid ontdekt, waarop hij me welwillend even attent maakt? Of vindt hij een boek met drie onvolledigheden een onvolledig boek? Of zijn dit drie voorbeelden, die met x vermenigvuldigd moeten worden? Het staat er niet bij, en zo zet de recensent me aan het raden.

Punt 5 spreekt over gedateerdheid. Bedoelt de recensent hier, dat ik geen eigentijdse geschiedenis had moeten behandelen? Kent hij dan het verslag van de Oosterbeekse conferentie 1961, waar alle aanwezigen (op één na) zich

voorzitter van het behandelen van eigentijdse geschiedenis toonden? En indien hij bedoelt, dat de schrijver die eigentijdse geschiedenis in zijn werk opneemt, het risico van vergissingen en tekortkomingen loopt, dan verwijs ik hem naar de voorrede van IVA, waar ik op blz. 6 deze moeilijkheid heb besproken: ik verklaar daar op de hoogte te zijn van de nadelen, maar de voordelen onvergelijkelijk veel groter te achten. Maar het is niet altijd gemakkelijk te begrijpen wat Bouman bedoelt. Hij veroorloof me een kleine correctie. Hij vindt het vreemd dat ik schrijf, dat China de Russische richtlijnen in de politiek volgt. Maar in IVB, 2de druk, blz. 193, staat letterlijk: „Over het algemeen volgt Rood-China echter de Russische richtlijnen in de politiek, al zijn er, vooral in de laatste tijd, blijkbaar wel meningsverschillen”.

In punt 6 volgt een opsomming van acht onnauwkeurigheden. Wederom: wat bedoelt Bouman? In totaal acht onnauwkeurigheden (dat is er dan één op elke acht bladzijden tekst)? Een boek met acht onnauwkeurigheden is een onnauwkeurig boek? Of zijn het maar een paar voorbeelden op vele?

Bij punt 7 verandert de recensie van karakter: zij gaat over in een aanval, want nu wordt mijn gebrek aan objectiviteit op de korrel genomen. Op een paar punten wil ik ingaan. In de eerste alinea van 7 noemt Bouman mijn kritiek op De Gaulle niet objectief, of beter, hij bedoelt impliciet dat ze niet objectief is. Maar aantonen doet hij dat niet. Ik noemde in IVB (2de dr.), blz. 59/60 de toestand van 1960/1961 een chaos en adstrueerde dat dan met de voortwoedende opstand van Algerije, de teugelloze acties van de OAS, de militaire revoltes, de weerspanning van de boeren en de reeksen van stakingen. Het enige antwoord van Bouman hier is „zo, zo, een chaos in Frankrijk dus”, en verder niets, want contra-argumenten, waaruit mijn gebrek aan objectiviteit bij deze schildering moet blijken, blijven weg. Moet een zo ernstige beschuldiging aan het adres van een historicus niet wat hechter ondertimmerd worden?

Punt 7, al. 2, brengt een merkwaardigheid. Frankrijk is „ontkerkend”, zeg ik; nee, grotendeels „ontkerkelijk”, zegt Bouman, want „het christendom is gelukkig een andere grootheid (dan clericalisme en kerk)”. Ik weet niet of Bouman het ook zo bedoeld heeft, maar hij zegt in deze alinea, dat het christendom gelukkig iets anders is dan de kerk. Waarom is dat gelukkig?

Bedoelt Bouman hier, dat er in de kerk geen christenen worden gevonden of dat de kerk niet christelijk is? Iets dergelijks wordt door deze woorden gesuggereerd, maar ik neem aan, dat hij alleen bedoelt dat het christendom gelukkig een andere grootheid is dan het clericalisme. Toch ware, nu Bouman zulk zwaar geschut in stelling brengt, nauwkeuriger bediening ervan aan te bevelen.

Datzelfde geldt ook voor de zinsneden over de Oxford Movement. Daar schijn ik verantwoordelijk voor de doelstellingen van die beweging; ik heb echter op blz. 73/74 niet anders gedaan dan weergeven wat de Oxford Movement wilde. Als uit die alinea's blijkt dat ik meer sympathie koester voor de Oxford Movement dan voor de modernisten, dan voel ik me daar niet bezwaard door

en ik acht dat ook geen inbreuk op de objectiviteit.

Tot dusverre had Bouman liever gesproken van een middelmatig boek. Maar hij gaat verder: zijn aanval groeit uit tot een veroordeling. Waser eerst nog sprake van een te goeder trouw blijvende subjectiviteit, ook een (te kwader trouw) hanteren van een „raison d'état” kan worden geconstateerd. En geleid door die raison d'état vertel ik leugens en smoesjes, pleeg ik geschiedvervalsing, zodat van een inferieur werk gesproken moet worden. Ik heb diepgaand overwogen wat met die „raison d'état” bedoeld kan zijn. Blijkbaar wordt bedoeld een verheerlijken van „all things catholic”, een verdoezelen van alle tekortkomingen, fouten en gebreken, een zorgvuldig ontwijken van alle moeilijke vragen. En dit geschiedt opzettelijk en bewust, uit een soort laffe zielzorg, die geen vlekje opeigen vest verdragen kan. „Right or wrong, my church”, is mijn leidraad geweest. En helaas ben ik de enige niet, die deze leidraad hanteert.

Honderd jaar geleden, in 1863, werd Newman door Charles Kingsley aangevallen. Kingsley schreef, dat voor de paus de eeuwige wet van goed en kwaad maar heel weinig betekende en dat de waarheid in Rome altijd maar weinig vrienden had gehad. „Pater Newman leert ons, dat dit ook niet nodig is en over het algemeen ook niet zo behoort te zijn, want sluwheid is het wapen, dat de hemel aan zijn heiligen heeft gegeven om de brutale macht dezer boze wereld... te weerstaan” (geciteerd uit Gunning, Newman, blz. 594). Newman karakteriseerde deze opmerkingen van Kingsley als „poisoning of the wells”: door zijn beschuldiging van fundamentele onwaarachtigheid vergiftigde Kingsley de bronnen waaruit elk gesprek tussen twee mensen van verschillende levensbeschouwing moet opwellen. Dat is wat Bouman hier ook doet: als hij mij ervan beschuldigt, dat ik me in mijn historisch werk laat leiden door geheime, niet-wetenschappelijke bijbedoelingen, zodat ik expres het historisch beeld vervals, dan maakt hij de wetenschappelijke dialoog onmogelijk. Ten overstaan van de lezers van „Kleio” verklaar ik, dat ik het als katholiek historicus mijn plicht acht over de tekortkomingen van de Kerk en de katholieken te spreken. En wie de delen I t/m IVB kent, weet dat ik dat bij alle voorkomende gelegenheden doe. Met name wil ik verwijzen naar de grote bespreking van de godsdienstige situatie in de 15de en 16de eeuw (dl. III). Ik doe dat ook in IVB, bijv. in een van de door Bouman gewraakte stukken, nl. dat over Frankrijks godsdienstige toestand, waar de katholieken - en niemand anders - de schuld krijgen van Frankrijks ontkerkelijking en ontkerstening.

Bouman staft deze zeer zware beschuldiging dan met twee voorbeelden, twee korte passages uit het gehele boek. De eerste is ontleend aan blz. 168 en handelt over Mussolini. Wat bedoelt Bouman hier eigenlijk? Bedoelt hij, dat Mussolini volgens mij een edel staatsman was, beschermmer van de Kerk, daar hij immers met Pius XI het Lateraans verdrag gesloten heeft? Dat Mussolini ongevaarlijk was, omdat hij dat verdrag sloot, en dan komt de rest er niet meer op aan? Ik wil uitnodigen tot volledig lezen: op blz. 168 staat inderdaad: „Van 1922 tot 1935 zag niemand een bijzonder gevaar in Italië”

(daarachter volgt waarom „men” toen dat niet deed). Uit de samenhang blijkt echter, dat ik het zich nog niet internationaal manifesterend fascisme principiëel agressief acht, want het staat tussen het Japanse militarisme en het agressieve nationaal-socialisme in Duitsland. En dan vervolg ik op blz. 169: „Mussolini bleek niet zo ongevaarlijk als men gedacht had. Allang liep hij rond met het idee Italië te maken tot de heersende macht van het Middellandse-Zee-gebied en het koloniale bezit uit te breiden” (volgt vermelding van de aanval op Ethiopië). Kan uit dit geheel iets anders gelezen worden dan dat ik Mussolini een agressor vind, eerst latent en niet onderkend, later actief?

Wat de passage over de Spaanse burgeroorlog betreft, Bouman schijnt te bedoelen, dat ik ook Franco een braaf man vind. Het ontgaat hem kennelijk, dat ik hier niet een stukje Spaanse geschiedenis-op-zich schrijf. Spanje als zodanig bespreek ik niet, ook Franco's regiem niet. Dat ik dit regiem ver-afschuw, verklaar ik hier kategorisch. Het Spaanse gebeuren 1936-1939 is echter een functie van het wereldgebeuren geweest; daarom had ik het in dit hoofdstuk nodig. Om didaktische redenen kon ik uiteraard de burgeroorlog niet uit de lucht laten vallen en waren dus enkele zinnen over het ontstaan ervan nodig. Als uit die zinnen blijkt dat ik de houding van de regering van 1936 niet bewonder, dan is mij dat wel; dat doe ik nl. ook niet. Maar waarom daaruit volgt, dat ik dus Franco bewonder, is me niet duidelijk. Heb ik dan geschreven, dat hij de redder van het vaderland was, dat hij een steunpilaar van de Kerk was, dat hij een voorbeeldig regiem kwam vestigen? Hij wordt het hoofd der opstandelingen genoemd, en meer niet.

Zo steunt Boumans laatste en grootste aanval op twee kleine passages, waarvan de eerste onvolledig is en de tweede voor iets totaal anders wordt aangezien. Zo wordt op hoogst onvoldoende gronden de indruk gewekt, dat ik een falsaris ben. En al heeft Bouman het misschien niet zo kras bedoeld, hij heeft het wel heel kras gezegd.

Fontaine

* * *

EEN AANVECHTBARE VERTALING VAN EEN OMSTREDEN BOEK

Wie recensies heeft gelezen op het werk van A. J. P. Taylor, The Origins of The Second World War, of wie het college van prof. dr. C. D. J. Brandt, Een nieuwe kijk op het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog?, georganiseerd door de Commissie Postacademiale Vorming, heeft gevolgd, zal van oordeel zijn, dat de kwalificatie „omstreden” voor genoemd boek beslist mild is. Hij zou waarschijnlijk liever spreken van „verwerpelijk”. Dat de vertaling allesbehalve vlekkeloos is, wil ik hier aan de hand van een aantal voorbeelden illustreren.

Het meervoud in de Nederlandse titel: De oorsprongen van de tweede wereld-

oorlog, doet al aanstonds vreemd aan. Er kunnen m.i. wel meerdere oorzaken zijn, echter slechts één oorsprong.

Op de eerste bladzijde wordt „Investiture conflict” vertaald door „conflict over de investituur”, terwijl in het Nederlands „investituurstrijd” een technische term is, die een agglomeraat van gebeurtenissen en feiten dekt, waaraan men niet aanstonds denkt bij de in de vertaling gebruikte woorden. Iets dergelijks is het geval wanneer „racial doctrines” vertaald wordt met „raciale leerstellingen” in plaats van door „rassenleer” (72).

Op blz. 7 worden een aantal bekende auteurs genoemd, die schreven over de „oorzaken” (in het Engels „origins”) van de tweede wereldoorlog. Er staat in de vertaling echter „eerste”. Taylor zegt dat ook tegenwoordig nog bijna („nearly”) iedereen de uitleg aanvaardt, die in september 1939 voor het uitbreken van de oorlog werd gegeven. De vertaling laat „nearly” weg, zoals er wel eens meer woorden - en soms hele zinnen - worden weggelaten. Het heeft er minstens de schijn van, dat de vertalers moeilijkheden hadden met het woord „nearly”. Op blz. 77 vertalen zij: „These promptings were nearly successful”: „Deze adviezen waren nauwelijks succesvol”. Het gaat daar over de Engelsen en Italianen, die op de ontwapeningsconferentie van 1933 de Fransen aanspoorden (bijna met succes) om Duitsland een zekere gelijkheid in bewapening toe te staan.

De vertalers slagen er zelfs in drie fouten te maken in één zin van precies één regel lang. Hitler zou geen bezwaren gehad hebben tegen het Verdrag van Versailles in zoverre dit de situatie in het Westen regelde. „Hitler, like Stresemann, did not challenge the Western settlement”: „Hitler daagde evenmin als Stresemann, de regeling van het Westen niet uit” (71). Dit kan toch eenvoudig vertaald worden als: „evenmin als Stresemann betwistte Hitler de regeling in het Westen”.

Voor „to challenge” kent deze vertaling maar één Nederlands equivalent nl. „uitdagen”. Zulk een éénkennigheid kan men ook elders constateren: „futile” wordt „futiel”, „commonplace” wordt „banaal”. Het is nog vreemder wanneer „industrial” veelvuldig vertaald wordt door „economisch”.

Men telde het aantal fouten in de vertaling van Taylors persoonlijke bekentenis: „I was an anti-appeaser from the day that Hitler came to power; and no doubt should be again under similar circumstances”: „Ik was een anti-„appeaser” vanaf de dag dat Hitler aan de macht kwam; en er zou geen twijfel meer zijn onder gelijke omstandigheden” (15). Het laatste dient heel eenvoudig te luiden: „en ik zou het weer zijn onder dergelijke omstandigheden”.

Waarom het volgende verschil in vertaling: „Italy's jackal”: „Italië's handlanger” (79) en „Germany's jackals”: „Duitslands jakhalzen” (81)? De vertaling van Taylors boek is van J. van Tijn e.a. Misschien kan men in deesignaleerde discrepantie een consequentie zien van het feit, dat er meer vertalers aan het werk waren. Ik meen ook hier en daar een verschil in kwaliteit van vertaling te kunnen constateren: er lopen wleens vrijdragelijke stukken door.

Soms wordt het tegenovergestelde vertaald van wat er in het Engels staat. Over de conferentie van Genua in april 1922 kan men bij Taylor lezen: „The Russians and the Germans attended, but with the not unjustified suspicion that they were to be played off on against the other”. Dit wordt: „De Russen en de Duitsers waren er wel, maar met de niet gerechtvaardigde achterdocht dat ze tegen elkaar werden uitgespeeld” (49). Met betrekking tot de bewapening van Duitsland kort nadat Hitler aan de macht was gekomen, merkt Taylor op, dat de publieke opinie in Amerika tegen een interventie was. „British opinion was equally opposed”: „De Engelse openbare mening was er niet zo tegen” (75). Dat we hier niet met een eigen mening van de vertalers te doen hebben maar wel degelijk met een (poging tot) vertaling, is duidelijk uit de context.

Taylor zegt, dat de historici na de eerste wereldoorlog eerder over bronnen-materiaal konden beschikken om de oorzaken te bestuderen dan na de tweede wereldoorlog. Toch is de eerste wereldoorlog nog niet volledig bestudeerd. „The evidence has not yet been fully digested. As we go over it, we find new topics to explore, new interpretations to make”. De vertaling luidt: „Het bewijs is nog niet helemaal verteerd. Wanneer we het overzien, vinden we nieuwe punten van belang om uit te zoeken en komen we voor nieuwe interpretaties te staan” (12). Zo staat er vaak onzin: „after each World war”: „na elke wereldoorlog” (14) in plaats van „na beide wereldoorlogen”. „The reasons for Soviet silence are...”: „De redenen voor de Russische stilte zijn...” (13) in plaats van „zwijgen”. „To improve their strategical position for the next war”: „hun strategische positie voor de volgende dag te verbeteren” (16).

Van de vele foutieve vertalingen, onnauwkeurigheden en stuntelige formuleringen heb ik er slechts enkele weergegeven. Na de eerste vier hoofdstukken ben ik ook gestopt met de vergelijkingen tussen Engelse en Nederlandse tekst. Ik heb toen besloten: de rest zal navenant zijn!

Men kan zich afvragen, waarom De Bezige Bij een vertaling - ook al was deze van betere kwaliteit geweest - van Taylors boek meende te moeten publiceren, waarvan de strekking op de omslag als volgt wordt omschreven: „Het zijn vooral de kansen geweest, die de westelijke democratiën hem hebben geboden, die van jaar tot jaar en van crisis tot crisis Hitlers zogenaamde samenzwering hebben bepaald. Hij heeft niet een misdadig plan stap voor stap ten uitvoer gebracht, maar elke kans die zijn tegenstanders hem op diplomatiek gebied boden, aangegrepen en telkens opnieuw hun zwakheid uitgebuit, zonder vooruit te weten waar de volgende kans lag”. Speculeerde men alleen op de publiciteit, die het boek kreeg door de bestrijding, die algemeen was?

De faam van J. B. Charles, auteur van o.a. Van het kleine Koude Front, is bekend. Hij is redactielid van de Kwadraatpockets, waarin De oorsprongen verscheen. Is hij het eens met de aankondiging: „Taylor predikt geen moraal, hij is geen rechter. Wij kunnen hem niets kwalijk nemen, wij kunnen slechts de tijd veroordelen die een Hitler aan de macht bracht”? Charles strekt toch

gewoonlijk zijn veroordelingen van Hitlers Duitsland en alles wat daarmee iets te maken had of heeft - al is het maar heel in de verte - wel iets verder uit!

P. A. M. Geurts O. F. M.

Actualia

KINDERBOEKEN OVER GESCHIEDENIS

Bij gelegenheid van de Boekenweek 1964 kende de Bijenkorfeen prijs toe aan Jaap ter Haar, als de auteur die zich gedurende de laatste vier jaren bijzondere verdiensten had verworven op het gebied van kinderboeken. Een der juryleden, Marijke van Raephorst, schreef over hem in Elseviers Weekblad van 29 februari, pagina 47:

Toch waren het niet zozeer deze boekjes die de jury drongen tot bekroning. Belangwekkender is Jaap ter Haars aandeel in de serie „Geschiedenis en Cultuur voor jonge mensen”, uitgave C.A.J. van Dishoeck te Bussum. Hierin verzorgde hij nl. De Geschiedenis van Noord-Amerika -- De grote Sagen van de donkere Middeleeuwen -- De Geschiedenis van koning Arthur -- De Franse Revolutie -- Napoleon -- en, samen met dr. K. Sprey, De Geschiedenis van het Romeinse Keizerrijk. Uitstekend voorbereide boeken, waar nodig gecontroleerd door medewerkers van het Instituut voor Geschiedenis te Utrecht, die in hun probleemstelling het bevattingsvermogen van de 13-jarige niet te boven gaan en door fantasie, humor en anekdotes de belangstelling voor de diverse onderwerpen opnieuw wakker maken.

G.

* * *

HET INTERVIEW EN ZIJN BETEKENIS ALS HISTORISCHE BRON

Onder bovenstaande titel gaf de heer B. A. Sijes op 12 februari jl. een college voor het studium generale van de Katholieke Economische Hogeschool te Tilburg. Sijes is wetenschappelijk medewerker van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam. Hij is de schrijver van De februari-staking, voor het eerst verschenen in 1954 en naderhand als Meulenhoff pocket no. 12. In de Tijd-Maasbode van 13 februari vatte „onze hogeschoolcorrespondent” genoemd college als volgt samen:

De heer Sijes ging in zijn betoog uitgebreid in op de methodiek van het interview, de selectieve perceptie in de menselijke waarneming en herinnering, „gekleurd” door 's mensen persoonlijkheid en persoonlijke historie, en andere foutenbronnen.

Hij kenschetste het historisch interview als een vrij, maar doelgericht gesprek, welke doelgerichtheid bepaald wordt door het waardesysteem waar de historicus van uitgaat. De uit dat waardesysteem voortkomende hypothesen worden dan in het vrije historische interview getoetst. Deze vrijheid van het interview was voor hem een kardinaal punt; iedere vorm van „politieverhoor” is voor historische doeleinden imperatief verboden. De heer Sijes merkte verder nog op dat de verklaringen, afgelegd voor de Parlementaire Enquêtecommissie, vrijwel alle „gedempt” waren: bijna alle respondenten gaven, hetzij uit vrees voor publikatie. hetzij uit motieven als „ontzien van nog levende medemensen” de waarheid slechts onvolledig prijs.

De spreker ging ook nog in op de zgn. groepsinterviews, waarmee in het bijzonder door het Institut für Sozialforschung in Frankfurt am Main is geëxperimenteerd.

Tot slot stelde de heer Sijes, dat de stelling: „grotere distantie in tijd - grotere objectiviteit” voor de geschiedenisbeoefening als onjuist moet worden beschouwd. Iedere historicus gaat zoals gezegd van bepaalde hypothesen uit; en het is juist de veranderende wereld welke de grote inspirator is voor het ontdekken van nieuwe feiten en stromingen in de geschiedenis; en niet het meer-afstand-nemen van het verleden.

G.

* * *

KLEIO'S PORTRET

Uit Praetvaeria, Elseviers Weekblad, 15 februari 1964:

Tussen ons schrijven en ons lezen ligt altijd een stukje eeuwigheid en Clio, die de loop-der-dingen bepaalt, is wel een doodernstige dame, doch zij kan soms (zoals vele dames) heel grillig zijn en het plotseling op haar brede heupen krijgen.

Nu, deze zondag, is de beroering na een hoogtepunt, dat zijn uitweg vond in opgewondentaferelen in Soestdijk, plotseling geluwd. Het Grote Nieuws, moeizaam geboren, ligt welgeschapen in de warme veiligheid van Clio's schoot.

G.

K R I T I E K

In ons blad neemt de boekbeoordeling terecht een belangrijke plaats in: iedere geschiedenisleraar is op zijn medecollega's aangewezen om een weg te vinden in de veelheid van historische litteratuur die aan de markt komt. Kritiek leveren is een dienst aan de collega's.

Het is daarom goed dat we ons eens rekenschap geven welke eisen aan een kritische beschouwing gesteld mogen worden, temeer omdat in het verleden zeer uiteenlopende meningen dienaangaande hebben geheerst.

De afleiding van het griekse werkwoord *krinein* wijst ons hierbij de weg. Het betekent: scheiden, schiften, d.w.z. aanwijzen wat er goed en wat er slecht in het beoordeelde is. Dus ook laten zien wat er goed aan is! Dit wordt in vele kritische beschouwingen op z'n best terloops aangeduid en soms krijgt men alléén een opsomming van fouten, vaak met de mededeling dat plaatsgebrek belet om nog een groter aantal te noemen. Dus een zekere welwillendheid, die de negatieve indruk op de lezer van de kritiek méér vergroot dan de opsomming van de niet-genoomde tekortkomingen misschien gemaakt zou hebben. De vraag doet zich voor: is de aanwijzing van wat goed en wat slecht is alléén maar een individuele beoordeling van de criticus? Ik meen van niet.

Men dient zich als criticus af te vragen, wat de schrijver van het besproken boek beoogd heeft, op welke wijze hij zijn boek hiertoe heeft opgebouwd, alles gezien in verband met de persoon en de inzichten van de schrijver.

Er is nóg een element in een boekbeoordeling. Deze is niet alleen ten dienste van de collega's, die de kritiek lezen, maar ook een dienst aan de schrijver van het beoordeelde boek. Juist het naar voren brengen van het goede in het beoordeelde geschrift tegenover het slechte bewijst dat de criticus andere mogelijkheden, een verbeterde opzet van het bekritiseerde kan aanwijzen. We spreken dan van een opbouwende kritiek.

Genoemde drie factoren kan men vinden o.a. in de kritiek die Potgieter in de Gids gaf over de historische romans van mejuffrouw Toussaint. Deze opvatting is echter, althans in de litteraire kritiek, voor een groot deel verloren gegaan bij de beweging van '80. Een scheldkanonnade, berustend op emotionaliteit, verving de rustige analyserende kritiek van Potgieter.

In de interbellaire periode beheerst de groep rond ter Braak de kritiek in ons land. De rationalistische-analyserende kritiek werd in die tijd de toonaangevende. En in het werk en in de persoon van de schrijver werd het scherpe ontleedmes gezet. Men denke b.v. aan de kritiek op de roman over Jacoba van Beieren door Ina boudier-Bakker (Vrouwe Jacob) in 1935.

Mijns inziens is de kritiek toen op een verkeerd spoor gekomen. In plaats van schiften is kritiek vaak alleen afbreken geworden en is het zakelijke betoog vermengd met een aantasten van de persoon van de schrijver.

Ik meen dat wij juist als historici de taak hebben bij onze kritiek zoveel mogelijk de bovengenoemde drie factoren in het oog te houden. Dat betekent geenszins dat de critiek zoetelijk moet zijn, doch raak getypeerd en zakelijk.

H. J. Nannen

KLEIO - DIDACTICA

Het bestuur van de V.G.N. heeft - in overleg met de uitgever en de redactie van KLEIO - besloten om naast het tijdschrift KLEIO een brochuren-reeks KLEIO-DIDACTICA uit te geven. Hierin zullen onderwerpen op het gebied van de didaktiek der Geschiedenis, die een afgerond geheel vormen, worden gepubliceerd. De bedoeling is tweeledig. In de eerste plaats voorlichting geven aan de leden van de V.G.N. en belangstellende niet-leden betreffende de problemen rond het geschiedenisonderwijs. Vervolgens zal deze reeks de geschiedenisdocenten een nieuwe gelegenheid bieden om bekendheid te geven aan hun inzichten betreffende het onderwijs in hun vak in een uitvoeriger vorm dan in KLEIO kan geschieden.

De brochuren-reeks zal staan onder een Raad van Beheer, die gevormd wordt door de redactie van KLEIO uitgebreid met de penningmeester der V.G.N., Drs. D. de Boer, en een vertegenwoordiger der didaktiek-commissie. Als secretaris zal optreden G. Wijling, Oranjeplein 8, Haarlem, die is getreden tot de redactie van KLEIO.

De eerste brochure getiteld: De thematische methode in het geschiedenisonderwijs, van Dr. P. A. M. Geurts zal - indien enigszins mogelijk - nog vóór de Algemene Vergadering der V.G.N. verschijnen. Twee andere brochures nl. één betreffende Maatschappijleer en een ander over Museumbezoek, worden voorbereid. De bedoeling is dat er twee tot drie brochures per jaar verschijnen. Veel zal afhangen van de aangeboden kopij en van de afname, speciaal door leden van de V.G.N. Wat dit laatste betreft: op onderstaande strook kunt U reeds blijk geven van Uw belangstelling, toe te zenden aan de secretaris.

Bestelstrook

Ondergetekende, naam:

adres:

plaats:

bestelt exemplaar(aren) van KLEIO-DIDACTICA nr. 1

P. A. M. Geurts, „De thematische methode in het geschiedenisonderwijs”
(à f 1,50 voor leden van de V.G.N.; f 2,00 voor niet-leden)

Het bedrag is overgemaakt op gironummer 4000 van de Twentsche Bank N. V.
Haarlem, t. g. v. G. Wijling, secretaris Raad van Beheer KLEIO-DIDACTICA.

MEDEDELING

Men verzoekt ons het volgende ter kennis te brengen.

Het Vormingscentrum „Den Alerdinck” bij Zwolle organiseert de volgende conferentie over de „vorming van jongeren t.a.v. de internationale politiek”.

Weekend-conferentie voor Docenten bij het Middelbaar Onderwijs
op 23 en 24 mei a.s. op het Vormingscentrum „Den Alerdinck” te
Laag-Zuthem (Ov.) bij Zwolle, tel. 05202-284.

Sprekers: Dr. W. J. de Jong: Politieke vorming in de school.

Drs. A. G. Dekker o.p.: Voorlichting inzake de vragen van oor-
log en vrede.

Forumgesprek m.m.v. Drs. H. J. Nannen.

Leiding: Mej. Da. K. van Drimmelen.

Kosten: f 10,50 p.p. (Giro „Den Alerdinck”, Laag-Zuthem 825469).

Zaterdag 23 mei 15.30 uur ontvangst.

16.00 uur referaat Dr. W. J. de Jong.

Zondag 24 mei 17.30 uur sluiting.

Daarna lunch; of men kan ook lunchpakket meenemen.

Deze conferentie is bedoeld voor docenten aan zowel Rooms-Katholieke als Algemene en Protestants Christelijke middelbare onderwijsinstellingen. Voor-
al zal aandacht worden besteed aan de mogelijkheden, die het onderwijs zal
kunnen en moeten hanteren om de jonge intellectuelen hun verantwoordelijk-
heid te doen zien t.a.v. oordeelvorming betreffende de internationale politiek.
Ook zal aan de voorlichting grote waarde moeten worden toegekend.

Sprekend verleden

Oude kranten bevatten een bijna onuitputtelijke voorraad gegevens, die vooral uit cultureel-historisch oogpunt belangwekkend zijn. Wie niet van historisch besef gespeend is, zal bij het zich verdiepen in deze oude krantenlectuur ontdekken, dat hij nu eens niet óver geschiedenis leest, maar geschiedenis zelf, dat de geschiedenis a.h.w. aan het woord is.

Uit de kranten sinds het belangrijke jaar 1795 bracht Dr. C. G. L. Apeldoorn het verleden van ons land op verrassende wijze tot leven, terwijl ook de grote gebeurtenissen om ons heen ruime aandacht krijgen.

Dr. C. G. L. Apeldoorn / Sprekend verleden / geb. f 5,90

Een onmisbaar hulpboek bij de behandeling van de Nederlandse geschiedenis sinds de Franse Revolutie.

een uitgave van
Van Goor Zonen Den Haag

in de boekhandel verkrijgbaar

Er zijn
nu reeds

205

deeltjes van onze succesreeks

Kleio geknipt

beschikbaar

voor uw geschiedenisles.

Voor een dieper doorleven

en blijvender verwerken

van het historie-onderwijs

zijn deze bescheiden

maar briljante boekjes ideaal.

Stimuleert ook ú

reeds de aandacht

van uw leerlingen met

Kleio geknipt?

Dit zijn de enige 'hulpboekjes'

die het programma

niet verzwaren, maar verlichten

en aantrekkelijker maken.

Tot nu toe verschenen:

De oude beschavingen

De klassieke wereld

Middeleeuwen

De zestiende en zeventiende eeuw

De achttiende eeuw

De negentiende eeuw

Van Goor Zonen Den Haag